Стручни критички осврт

Ненад З. Божовић, *Књига Постања 2, 4б – 3, 24 у светлу акадске литературе*. Докторска дисертација. Београд: Православни богословски факултет Универзитета у Београду, 2017, xx + 502 стр. (основни текст на штампаним странама 1–474; библиографија од стр. 475, биографија на стр. 498). Ментор проф. др Родољуб Кубат; стручна комисија за преглед и оцену: Р. Кубат, П. Драгутиновић, В. Топаловић. Отворени приступ: НаРДуС.

I Предмет, грађа и мерило

Дисертација узима за предмет однос једног од најпроученијих старозаветних одломака — јахвистичког извештаја о стварању и паду човека (Пост 2, 4б – 3, 24) — према акадској књижевности о антропогонији, и то не као ново поређење с *Енума елишом* и космогонијом Пост 1, него као систематско поређење баш антропогоније Пост 2–3 с корпусом акадских (и, поредбено, сумерских) текстова о настанку човека. Тежиште није у доказивању зависности него у два питања која рад сам поставља: на који је начин библијски писац користио усмена предања, митолошке представе и литерарну грађу старог Оријента и како их је вредновао, и какве антрополошке импликације — о природи човека, његовом односу према Створитељу, смислу постојања и положају у свету — тај текст носи читан у светлу те позадине. То опредељење одређује како се мере све замерке које следе: реч је о раду који пита, а не о раду који брани унапред постављену тезу о позајмици.

Пре свега осталог ваља изрећи мерило, изричито и без изузетка. Рукопис је предат почетком септембра 2017. године: комисија за преглед и оцену изабрана је на седници Наставно-научног већа 12. септембра 2017, реферат је датиран 2. октобра 2017, а ауторове изјаве на крају рада 5. септембра 2017. Рад се стога овде мери искључиво према литератури, критичким издањима, струковним стандардима, прописима и знању који су постојали и били доступни пре тог тренутка. Ништа што је настало касније није мерило: ни доцнија издања приручника и правилникâ, ни критичка издања објављена после предаје. То правило важи и за списак литературе овог осврта — свака његова јединица објављена је пре септембра 2017, изузев саме дисертације и реферата комисије (и, где је реч о чињеницама које се временом не мењају, уз назнаку).

Наводи из дисертације преносе се дословно, у наводницима, у писму у коме су написани и с бројем стране према штампаној пагинацији рада (штампана страна = страна PDF-а умањена за 20). Наводи из реферата комисије означени су посебно.

Тврдње о акадским и библијским чињеницама сравњиване су с критичким издањима, речницима и стручном литературом важећом на рок.

Још једну ствар треба рећи на почетку, јер одређује читање целог методолошког слоја. Дисертација је по методу претежно историјско-критичка (дијахрона), допуњена синхроним, канонско-патристичким читањем; такав рад по природи организује анализу око истраживачког питања и поступног низа корака, а не око једне обориве хипотезе. Водећи немачки методски приручници старозаветне егзегезе управо тако постављају посао — око *Fragestellung* и опуса корака (U. Becker, *Exegese des Alten Testaments*, 3. изд., 2011; O. H. Steck, *Exegese des Alten Testaments. Leitfaden der Methodik*, 14. изд., 1999), а англофони преглед метода изричито брани да експлицитна хипотеза није услов ваљане егзегезе (J. Barton, *Reading the Old Testament*, 1996). То штити рад од једне врсте пренаглашене замерке, али не и од захтева да оно што тврди буде тачно и доследно спроведено.

II Шта рад доноси

Осврт је дужан да почне оним што дисертација јесте, јер је то и највећи део онога што она вреди.

Прво и најважније, рад доноси самосталан, анотиран превод Пост 2, 4б – 3, 24 с јеврејског (по BHS, уз Септуагинту), с густим текстуално-критичким и филолошким апаратом (стр. 209–213). Тај превод није украс него темељ на коме почива цела упоредна анализа, и — што се проверавањем показало — веродостојно преноси масоретски текст на местима која се могу сравнити, укључујући сложена (2,17; 3,15; 3,22).

Друго, рад доноси систематску анализу једанаест акадских текстуалних одељака о антропогонији, обрађених по истом протоколу, од којих се неки, како истиче и комисија, „први пут могу читати на српском језику“ (реферат, стр. 7). Ова обрада попуњава стварну празнину: старозаветна наука дуго је више пажње поклањала односу Пост 1 и *Енума елиша* него антропогонији Пост 2–3.

Треће, рад је методски прозиран у мери коју вреди истаћи. Он најављује опус историјско-критичких корака и уз њега обавезу коју доследно држи: „уколико је неки корак изостављен то ће бити посебно објашњено“ (стр. 12). То чини поступак прегледним и понављивим.

Четврто, у самој упоредној оси рад доноси неколико самосталних увида. Аргументовано показује да је, међу акадским текстовима, најближа паралела Пост 1–11 управо *Атрахасис*, а не *Енума елиш* или *Гилгамеш*: „Међутим, сада је очигледно да Атр дефинитивно има већу релеватност за поређење са Пост него остали текстови.“ (стр. 72), уз древност текста и наратив *in continuo* као разлоге.

Темељан је и одељак о схватању рада, који контрастом погађа суштину: „Први извештај о стварању човека у Атр у фокусу има рад, док га други ни на једном месту не помиње.“ (стр. 88). Одатле рад изводи носећи резултат — да су библијска и акадска антропологија готово антиподи, с прегнантним исказом: „Акадски текстови смртност виде као чињеницу, а библијски као избор.“ (стр. 473).

Пето, рад је обазрив тамо где је обазривост најпотребнија. Он сам зауставља закључак пре тврдње о литерарној зависности: „Само у појединачним мотивима можемо препознати ехо древних акадских текстова, али ни тада не можемо тврдити да је постојао непосредан контакт библијског писца са неким акадским текстом.“ (стр. 472). Та уздржаност чува рад од претеривања која Сандмел описује као паралеломанију (в. одељак VI).

Најзад, потребно је поштено рећи и оно што надилази појединачне вредности: где год су се тврдње могле сравнити с критичким издањима, речницима и стручном литературом, у највећем делу су се показале тачним. То важи и за навођење примарних издања (BHS 4. изд. 1990; Септуагинта, Rahlfs–Hanhart, 2. изд. 2006; Lambert–Millard, *Atra-ḫasīs*, 1969; A. R. George, *The Babylonian Gilgamesh Epic*, 2003), и за филолошке податке преузете из стандардних речника (CAD, AHw, ThWAT), и за преношење туђих ставова. Ова поузданост фактографске основе није споредна: она је оно што уопште омогућава да се о раду расправља овако детаљно.

III Питања, метод и избор грађе

Хипотетички оквир рада намерно је постављен као отворен. Уместо обориве хипотезе рад полази од два питања и на њих одговара — што и комисија изричито бележи: кандидат је поставио два питања „без директног навођења хипотезе коју би онда потврдио или оповргао“ (реферат, стр. 3). По егзегетској методологији то је легитиман облик (Becker, 2011; Barton, 1996; уп. и W. C. Booth – G. G. Colomb – J. M. Williams, *The Craft of Research*, 3. изд., 2008, који истраживање вођено питањем признаје као пуноправно). Ваља, међутим, изрећи и другу страну поштено: универзитетски образац очекује да се резултат искаже и као потврда или оповргавање хипотезе — Правилник о докторским студијама на Универзитету у Београду (Гласник УБ бр. 191, 24.05.2016) у члану 38. тражи да извештај садржи „основне хипотезе од којих се … полазило у истраживању (да ли су хипотезе научно потврђене или оборене)“. Егзегетски метод легитимно полази од питања, али формулар очекује и хипотезни исказ; оба става стоје, и напетост међу њима није мана баш овог рада него разлика два регистра.

Метод је, у главним потезима, доследно спроведен: дијахрони опус на акадским текстовима и на настанку Пост 2–3, синхроно (канонско-патристичко) читање у одељцима рецепције и тумачења. Ту, међутим, стоје три примедбе.

Прва је методолошки најважнија. На више носећих места закључак о значењу мотива доноси се теолошко-канонским мерилом усред дијахроне анализе, без изричите назнаке да се мења методска раван — код смртности у 2,16-17, код познања добра и зла, код два дрвета. Рад канонско-патристичку методу најављује као комплементарну (стр. 12–13) и избор је свестан, али би на појединачним местима прелаз с филолошког на теолошки разлог требало посебно обележити, да део закључака о значењу мотива не би деловао као да почива на конфесионалном опредељењу, а не на упоредно-историјском налазу.

Друга се тиче обухвата корпуса. Критеријум избора је изричит и проверљив — „Критеријум по којем ће се вршити претрага акд. литературе јесте критеријум садржинске и структурне сличности“ (стр. 24) — и то је вредност. Али тврдња о исцрпности стоји категорично — „биће представљени сви акд. текстови који имају заједничку (или макар сличну) садржину са Пост 2-3“ (стр. 24) — а ни она ни број „укупно 11 кључних одељака акадских текстова“ (реферат, стр. 3) нису доследно поткрепљени: набрајање у резимеу и реферату даје дванаест ставки, *Мит о Етани* нема засебан аналитички одељак, а сумерски *Енки и Нинмах* се анализира, али остаје изван акадског корпуса. Реч је о разумљивом омеђењу (садржинско-структурна, а не жанровска потпуност), које рад и сам транспарентно уводи најавом да поједини кратки текстови „неће бити посебно преведени и анализирани“ (стр. 200); ипак би изричит приказ прегледаног и изостављеног корпуса и усклађивање броја с набрајањем ојачали баш онај допринос који комисија истиче — свеобухватност.

Трећа је формална. Најава превода „са изворника“ у пракси је за већину акадских одељака превод немачког предлошка — „Превод са је рађен са нем. језика од фон Зодена“ (стр. 61) — уз консултацију транслитерације, речника и (за *Енума елиш*) клинописа. То рад изричито и доследно назначава и дефинише „изворник“ као латиничну транслитерацију, чиме приговор у највећем делу предупређује; за главне текстове (*Гилгамеш* по Џорџу, *Мит о стварању човека и краља* по Мајеру) ради се из критичке транслитерације, а превод из друге руке изричито се одбацује. Пошто је аргументација рада антрополошко-мотивска, а не лексичка, ова примедба остаје лака, али је вредна да се, где почивају фини филолошки закључци, изричито назначе основа и посредство.

IV Акадски текстови: издања, преводи и тумачење

Рад с акадским текстовима је, у целини, озбиљан и проверљив. Главни текстови читани су и из критичких издања, а не само из превода: *Атрахасис* по Ламберту–Миларду, *Гилгамеш* по Џорџу (изричито одбацивши старији превод из друге руке), *Мит о стварању човека и краља* по Мајеру. На више места рад доноси акадски

текст у транслитерацији и на њему гради сопствену структурну анализу (нпр. синонимни паралелизам и рима у *Атрахасису* 194–197, стр. 70), што упоредни посао чини надзирљивим до нивоа изворне транслитерације.

Уз то стоји неколико примедаба које дирају тачност приказа издања̂ и појединих читања, мада ниједна не руши закључке.

Прва се тиче издања *Енума елиша*. Тврдња да за тај спев „није доступна новија транскрипција“ (стр. 107) није тачна: до предаје су постојала новија критичка издања с транслитерацијом, међу њима W. G. Lambert, *Babylonian Creation Myths* (2013), као и издања Талона (2005) и Кемерера–Мецлера (2012). Пошто рад преводи преко стандардног немачког текста уз клинопис и лексиконе, а сама читања нису доведена у питање, реч је о нетачној напомени о издањима и о образложењу избора основе, а не о рушењу закључака о *Ее* VI, 1–40. Управо зато што рад сам признаје хибридну природу издања̂ *Енума елиша*, уз тај одељак ваљало би дати белешку о најважнијим варијантама и лакунама.

Друга су ситне, али стварне нетачности у преводу и приписивању. Стих *Ее* I, 102 (māri Šamši // Šamši ša ilāni) преведен је „Син синова, синова богова“, иако *Šamši* значи Сунце (бог Сунца), па би тачан глос гласио Син Сунца, Сунце богова; илустрација риме остаје важећа, али превод треба исправити (стр. 55). У сажетој карактеризацији бога Еа приписује се човеку у *Енума елишу* материјал „од глине (и крви)“, док је тамо материјал крв убијеног Кингуа — што рад сам тачно наводи на другом месту: „Тако је у Пост 2 7 то „дах животни“, а у Ее крв убијеног побуњеног божанства.“ (стр. 40); реченицу на стр. 31 треба ускладити. Дословна паралела уз *Мкр* 38 тачна је, али је текст погрешно назван „Зацарање Асархадоново“ — реч је о Крунисању Асурбанипала (LKA 31 = SAA 3, 11), што рад тачно наводи за суседне стихове (стр. 195).

Треће, низ споредних историографских и мерних података треба исправити, а рад по правилу тачан податак има на другом месту: датовање најранијег рукописа *Атрахасиса* (Нур-Аја) у 12. в. пХ (стр. 57) наспрам исправног 17. в. на стр. 58; сумерска прича о потопу датована у 6. в. пХ (стр. 74) уместо у 16. в. (таблица CBS 10673); III династија Ура смештена у половину 3. миленијума (стр. 130) уместо у позни 3. миленијум; провенијенција KAR 4 (Асур) тачна, али с погрешном заграђеном ознаком „(Kuyunçik)“ (стр. 176), коју рад иначе исправно везује за Ниниву; мера *bēru*, преведена као „лига“, износи око 10,8 km, а не 4,8 km (стр. 165). Сидурин говор о неизбежности смрти аутентичан је и тачно пренет по смислу, али припада старовавилонској верзији епа, што би на месту навода (стр. 450) ваљало назначити.

V Библијски текст: превод, структура и настанак

Одељак о Пост 2–3 носи, уз превод, и прегледну синхронијску анализу структуре (Волшева подела на сцене и Венхамова палистрофа, стр. 221–222), заокружену историју тумачења — од апокрифа и Новог завета, преко отаца, до просветитељства (Кант, Шилер, Хегел, по Кибелу, стр. 239–240) — и сажет, тачан приказ спектра предлога о настанку и датирању, до Отовог позног, послесвештеничког датирања (стр. 203–206). Текстуално-критичка запажања су прецизна: LXX на почетку одломка чита просто ὁ θεός, инверзија реда речи у 2,4б MT/LXX, негирана множина у 3,4 наспрам 2,17. Рад методски зрело релативизује и приписивање јахвисти („само одређење јахвисте као аутора треба узети условно“, стр. 205).

Примедбе у овом делу претежно су апаратске и лако отклоњиве, али их ваља поменути. Приказ Велхаузена треба ублажити: дело је под насловом *Prolegomena* изашло 1883 (1. изд. 1878. као *Geschichte Israels*), а разликовање извора претходи Велхаузену (Хупфелд, Граф, Кинен) — његов допринос је класична синтеза и релативно датовање извора, а не њихово прво разликовање (стр. 18, 203). Панвавилонизам је у ужем смислу везан за Винклера и Јеремијаса, док је Деличев спор *Babel und Bibel* сродна, али посебна епизода (стр. 18). Приказ Августинове схеме двеју смрти поједностављен је (стр. 236). На неколико места текстуалне варијанте (самаријски, Пешито) изводе се посредно („уп. Nielsen“), иако рад сам узима BHS-апарат за основ — непосредно навођење апарата ту би ојачало текстуалну критику (стр. 209–213). Ту су и словне омашке у именима и насловима (Rahlfs записан „Ralphs“, стр. 209; „E. Kant“ уместо И. Кант, стр. 241; недоследно „Јевтић“/„Јефтић“; поднаслови зборникâ пренети с омашкама, стр. 255–266) — све препознатљиво, али за лектуру пре штампе.

VI Поређење: мотиви, термини и мерило зависности

Ово је језгро рада и, по оцени овог осврта, његов најуспелији слој. Мерило поређења постављено је изричито и оперативно: сличност на нивоу појединачних мотива не преводи се у литерарну зависност, а оно што би налаз оповргло — приповест истог сижеа — именовано је унапред (по Штеку: „не постоји ниједна приповест са истим приповедним низом“, стр. 271). Рад доследно разликује сличност од зависности: и најближу паралелу изричито одбацује као директну — „Вестерман сматра да „Енкиду-епизода“ не може бити директна паралела са Пост 2-3.“ (стр. 385) — а демитологизацију показује из самог текста, конкретно: „Насупрот акадским текстовима за оживљавање човека у Пост 2, 7 не употребљава се никаква „крв“, „месо“ или „пљувачка“.“ (стр. 319). Закључак је сразмеран грађи: „Кроз рад смо видели да Пост 2-3 као целовит текст нема дирекнте паралеле међу акадским текстовима ни у вербалном, ни у структуралном ни у садржинском смислу.“ (стр. 472).

Тиме рад чини управо оно што најцитиранији писани оквир критике претераног паралелизовања тражи. С. Сандмел паралеломанију дефинише као „that extravagance among scholars which first overdoes the supposed similarity in passages and then proceeds to describe source and derivation as if implying literary connection flowing in an inevitable or predetermined direction“ (S. Sandmel, „Parallelomania“, *JBL* 81/1, 1962, 1), а као лек тражи читање у контексту: „Detailed study is the criterion, and the detailed study ought to respect the context and not be limited to juxtaposing mere excerpts.“ (исто, 2). Закључак рада — да нема директних паралела и да је реч о заједничком наслеђу — примена је, а не кршење тог мерила; исто важи и за захтев да се уз сличности систематски истакну и разлике (W. W. Hallo, „Compare and Contrast“, у: *Scripture in Context III*, 1990; S. Talmon, „The ‚Comparative Method‘ in Biblical Interpretation“, у: *Congress Volume: Göttingen 1977*, 1978; M. Malul, *The Comparative Method in Ancient Near Eastern and Biblical Legal Studies*, 1990, који праг за тврдњу о директној зависности подиже — праг који рад не прекорачује).

Остаје једна суштинска замерка, и она погађа формулацију главног резултата. Између два носећа исказа закључка постоји напетост: с једне стране порицање сваког непосредног контакта (стр. 472), с друге тврдња да „можемо говорити о тзв. субверзивној рецепцији акадских традиција“ (стр. 473). Појам *рецепција*, појачан придевом *субверзивна*, претпоставља да је нешто примљено из познатог извора и намерно преокренуто — што се тешко држи ако се истовремено пориче непосредан контакт с акадским текстом. Уз то, показана антитеза антропологија сама по себи не установљава рецепцију: писац може независно заступати другачију представу, а за *субверзију* би требало показати да преокреће баш познату акадску представу. Рад на ту замерку има одговор — преокретање документује из текстуалних црта (избегавање крви и пљувачке, *афар* као печат човекове границе, одећа као знак секундарности цивилизације) — и формулацију доследно хеџује („скоро антиподи“). Ипак би било прецизније раздвојити *налаз о антитези* (који је чврст) од *јаче претпоставке* коју носи реч „рецепција“, а сам појам одредити као рецепцију општих представа преко заједничког семитског наслеђа, а не акадских текстова — како рад и иначе тврди. Тако одређен, појам није у противречности с порицањем контакта.

Из истог круга су три мање примедбе. Превага коју рад даје месопотамској позадини стиха 2, 4б–6 аргументована је (целовитост одломка, мотив иригације), али сушни пејзаж зависан од кише једнако одговара палестинском окружењу; како два порекла нису искључива, суд о јачој аргументацији за месопотамску позадину боље је изрећи као вреднујућу процену, а не као доказан закључак (стр. 290). Запажање о *il/ʾel* и *idû/yāda‘* (стр. 383) требало би формулисати као сведочанство заједничког семитског лексика, а не као вербалну сличност баш између *Гилгамеша* и Пост 2–3, јер заједнички лексик сам по себи не успоставља литерарну везу — што је и иначе општи закључак рада. Најзад, проширење појма субверзивне рецепције с акадских

законских текстова на текстове о стварању, односно на грађу Пост 4–11 (Каин, кула), рад износи изричито као могућност и као синтетичко-контекстуални осврт, без нове упоредно-текстуалне анализе (стр. 468); као контекстуализација то је легитимно, али га треба јасно разликовати од доказаног упоредног резултата.

VII Историја истраживања, приписивања и наводи

Историја истраживања повезује успон асириологије, религиологије и историјско-критичке методе у кохерентан лук (од Гункелове *Schöpfung und Chaos* 1895. до Хајдела, Касута и Вестермана) и тачно смешта носеће фигуре. То је солидан, савремен уводни оквир.

Приговори су усмерени на појединa приписивања и на ослонац на прегледне синтезе. Општи део историје истраживања ослања се знатно на прегледне радове — необјављену дисертацију Ц. Делана (1985), чија је тема однос *Енума елиш*–Пост 1, и прегледни есеј Р. Хеса (1994) — уз примарне ауторе; за увод је то легитимно, а специфична историја тумачења Пост 2–3 развија се у трећем поглављу (стр. 14). Брендонову развојну реконструкцију генезе појма стварања (1963) требало би пропратити критичком оградом, јер су такве стадијалне теорије порекла религије до предаје биле увелико оспорене; у раду она служи као дидактички увод, док оперативна типологија модела стварања почива на стандардним приручницима, а рад другде познаје критику еволуционизма (стр. 35). Неколико историографских података ваља исправити: откриће Асурбанипалове библиотеке датовано је у 1847, док су таблице нађене 1850. (Лајард) и 1853. (Х. Расам) (стр. 15); приказ дела четврте плоче *Ее* из 1883. дело је Е. А. В. Баџа, а не „Хормунда Расама“ (име гласи Хормузд Расам, стр. 15). У уводној анегдоти о Смитовом писму датум, лист, особа и цитат тачни су (4. март 1875, *Daily Telegraph*), као и идентификација — текстови из Асурбанипалове палате као прототипи првих поглавља Постања (стр. 1).

Патристички слој ослања се, у прегледном одељку о историји тумачења, знатним делом на антологију ACCS, а појединi списи (Августин, Тома) цитирани су преко посредника; аутор је, међутим, транспарентан у навођењу посредника и Августинове локусе даје по делима. За носећа отачка сведочанства било би пожељно навести и критичко издање или изворни локус, али је реч о ограничењу прегледног одељка, а не аналитичког слоја рада.

VIII Филологија: јеврејске и акадске речи

Филолошки слој рада поуздан је тамо где се могао сравнити с речницима, и садржи стварне самосталне увиде: разликовање *ṭēmu* и *ḫasisu* с изричитом полемиком с фон Зоденом (стр. 161), гласовни развој *awīlum* > *amēlu*, статистику за *adam* преузету из ThWAT, и — што ваља издвојити — самосталну исправку старијег превода: „Јасно је

да старији превод израза zišagallu није адекватан и да га не треба повезивати са „дахом живота“ у 2, 7.“ (стр. 320). Похвално је и то што рад спорне етимологије (Едена, *’ed*, множине *’anašim*) доследно означава као несигурне.

Замерке су лексичко-граматичке и, премда бројне, ниједна не мења носеће закључке. Етимолошке белешке треба исправити: *šupšikku* није изведено из глагола *šupšuqu* (реч је о варијанти *tupšikku* у значењу кулук-корпе, присилног рада, док *šupšuqu* спада под корен *pašāqu*), а облик *li-bi-il* прекатив је глагола *(w)abālu* у значењу носити, а не изведеница од именице за прављење цигли — што потврђује и сопствени превод „нека преузме терет“; везу с речју „цигла“ боље је описати као парономазију, а не као етимологију (стр. 62, 70, 79, 88). Морфолошку ознаку уз *niklātu* треба поправити (именица, а не партицип презента, стр. 117); глосу уз *gan* ваља свести на значење корена *gnn* (оградити, чувати, штитити) и избрисати „гајити“ (стр. 331); *mātu* по CAD значи земљу или крај уопште, а не специфично обрадиву земљу (стр. 283); разлика *’eṣ ha-ḥayyim* / *’eṣ ḥayyim* јесте у одређености, а не у томе да облик без члана постаје придев — *ḥayyim* је именица у оба случаја (стр. 342). Опис грађења јеврејског кохортатива требало би заоштрити (стр. 189), а игру речима *malum*/*mālum* разложити тачно по роду и дужини (стр. 376).

Посебно ваља рећи да недоследна транскрипција семитских речи и имена (нпр. *jaṣar*/*yaṣar*/*jaṣar*; *eṭemmu*/*eṭemu*; „temum“ уместо *ṭēmu(m)*) овде није кршење правописног стандарда: *Правопис српскога језика* Матице српске (2010) поглављем о прилагођеном писању имена не обрађује хебрејски, акадски ни сумерски, па за њих транскрипциона правила не даје, а као опште начело препоручује доследност и уобичајене облике (т. 291). Стога се примедба води као унутрашња недоследност рада — иста реч транскрибована двојако — коју треба ујединити усвајањем једног система, а не као повреда прописаног правила.

IX Научни апарат

Научни апарат овог рада је, у целини, темељан, савремен и уредно вођен, и то ваља рећи пре замерки. Фусноте су нумерисане непрекидно кроз цео рад; попис литературе пребројава се тачно по одељцима; сви акадски извори и лексикони с филолошким тврдњама и заведени су и стварно цитирани; интернет извори документовани су с датумом приступа; посредни наводи доследно су обележени. По суштини захтева меродавних оквира апарата у струци (*The SBL Handbook of Style*, 2. изд., 2014; ISO 690:2010; за посредни навод *The Chicago Manual of Style*, 16. изд., 2010) апарат је уредан.

Примедбе су, редом, следеће. Најозбиљнија је формалне природе: коментар B. Jacob, *Das erste Buch der Tora – Genesis*, коришћен и цитиран више десетина пута, изостао је из пописа литературе, иако је пун податак дат у првој фусноти; јединицу

треба унети. Домаћи писани стандард апарата ту је изричит: Акт о уређивању научних часописа (МНТР, 2009) о напоменама каже да оне „не могу бити замена за цитирану литературу“. Из истог круга су и одредница T. Abusch, „Eṭemmu“ (DDD), коју треба унети у попис, и неколико нецитираних јединица у попису (међу њима радна оруђа — речници — која се по устаљеној пракси не наводе појединачно). Остале примедбе су ниске тежине и наводе се сажето: у поглављу III закључни пододељак носи број 7.4 уместо 7.9 (број 7.4 јавља се двапут, стр. 327); садржај изоставља пододељке 1.18 и 1.19, који у тексту постоје (стр. 92–93); недоследан је запис више страних презимена (Heidel/Heidl, Seebass/Seebas, Oppenheim/Openheim, Clifford/Cliford), при чему идентификација нигде није спорна; иста WiBiLex одредница наведена је с два датума приступа; две библиографске јединице немају уписану годину. Уз ово стоји и низ погрешних библијских упута које треба исправити према изворнику — међу њима „Пс 118, 73“ (стр. 313), где треба Пс 119, 73, и „Прем 2, 23“ (стр. 440), где треба Прем 2, 24, уз сличне омашке у навођењу места из Исаије, Друге Самуилове и Јова — све су формалне и не дирају аргумент.

Ради правичности треба рећи и супротно: доследан изостанак датума приступа није овде проблем, јер га рад нема — сви интернет извори носе датум, а ниједан меродавни стандард не тражи безусловно један исти стил цитирања, него доследност и потпуност, што апарат у целини задржава.

X Однос рада и реферата комисије

Реферат оцењује да је дисертација „урађена веома квалитетно, како садржински тако и методолошки“ (реферат, стр. 7). Носећи налаз реферата — да „не постоји директна текстуална паралела између Пост 2,4б - 3,24 и неког акадског текста“ (реферат, стр. 7) — тачно одговара закључку рада (стр. 472), као и напомена да је кандидат поставио два отворена питања уместо хипотеза (реферат, стр. 3).

Две ствари ваља, ипак, изрећи. Прво, реферат је на једном месту нешто јачи од самог текста: он тврди да је „библијски писац познавао извесне мотиве који се помињу у акадској литератури и да их је користио“ (реферат, стр. 7), док рад опрезније каже да „не можемо тврдити да је постојао непосредан контакт библијског писца са неким акадским текстом“ (стр. 472). Та два исказа нису противречна — познавање мотива преко заједничког наслеђа и порицање контакта с текстом могу стајати заједно — али формулација реферата сугерише више него што закључак носи. Друго, реферат преузима вредновање акадске антропологије као у основи ропско-функционалне; та карактеризација изведена је рано, у уводном поглављу, ослонцем на једну енциклопедијску одредницу (стр. 43), и делом је премиса, а не само резултат — иако је потом на изворима (*Атрахасис*, *Енума елиш*) потврђена, поједини текстови

(Адапа, Гилгамеш) не своде се сасвим на исти образац, што би ваљало изричито допустити. Најзад, број „11“ који реферат наводи не слаже се докраја с набрајањем (в. одељак III).

На страни која иде у прилог раду, ваља рећи и да ранија објављивања делова истраживања (радови кандидата из 2014. и 2016, цитирани у раду) нису мана него испуњење прописаног услова: Правилник УБ (чл. 34) захтева „најмање један објављен рад у научном часопису, који је садржински повезан са докторском дисертацијом“ — што је овде испуњено.

XI Шта остаје

Кад се све сабере, добија се оцена коју вреди изрећи у једном комаду, без ублажавања и без претеривања.

Дисертација Ненада Божовића солидан је, самостално изведен рад који домаћој библистици доноси оно што она није имала: систематску, по јединственом протоколу спроведену анализу акадских текстова о антропогонији и њихово одмерено поређење с јахвистичким извештајем о стварању и паду човека, уз сопствени анотирани превод Пост 2, 4б – 3, 24 с јеврејског и превод више акадских одломака први пут на српски. Његова упоредна оса методски је узорна: сличности се читају у контексту, разлике се систематски истичу, а закључак се заустављa пре тврдње о литерарној зависности — управо онако како водећа методологија поређења налаже. Тамо где се могло сравнити с изворима, фактографска основа рада у највећем делу држи.

Слабости су, по оцени овог осврта, тројаке, и ниједна не руши носеће резултате. Прва је концептуална и разложена је у одељку VI: појам „субверзивна рецепција“ носи јачу претпоставку него што налаз о ехоу мотива из заједничког наслеђа заправо носи, па би чврст налаз о антитези антропологија ваљало раздвојити од тог појма. Друга је методска доследност: на неколико носећих места закључак о значењу мотива доноси се теолошко-канонским мерилом усред дијахроне анализе, без назнаке да се мења методска раван; и чвршћу формулацију да је „одлучујући контекст за разумевање Пост 2-3 девтерономистички“ (стр. 424), на којој почива рушење концепта *šimtu*, ваљало би ускладити с хеџованим тоном закључка (стр. 473). Тематски оквир — морална одговорност, заповест–казна — не зависи од датирања које рад свесно оставља отвореним (стр. 208), а девтерономистичку редакцију рад помиње као препознати слој самог текста (стр. 205); чвршћи израз ипак уводи временски осетљив назив и оставља утисак пређутно усвојене датације. Трећа је фактографско-апаратска: нетачна напомена о издањима *Енума елиша*, неколико етимолошких белешки које треба исправити, недоследна транскрипција

семитских речи, изостанак најкоришћенијег коментара (Jacob) из пописа и низ ситних историографских, библијских и словних омашки — све отклоњиво пажљивом редакцијом.

Изнад свега тога стоји једна правилност: провере чињеница и приказ туђих решења изведени су брижљиво, а рад је у закључивању уздржан баш тамо где поређење Старог завета и старог Оријента најлакше претерује (в. одељак VI). Управо зато највећи део онога што треба поправити није ново истраживање него доследно спровођење онога што је рад већ започео.

За евентуално монографско издање или наставак истраживања најплодније би, по оцени овог осврта, биле следеће измене. Прво, изоштрити главни резултат — раздвојити доказану антитезу антропологија од појма „рецепција“, а сам појам одредити као рецепцију општих представа преко заједничког наслеђа, не акадских текстова. Друго, исправити напомену о издањима *Енума елиша* и уз одељак о *Ее* VI, 1–40 дати белешку о варијантама и лакунама. Треће, исправити етимолошке белешке (*šupšikku*, *li-bi-il*, *niklātu*, *gan*, *mātu*, *ḫayyim*) и усвојити један доследан систем транскрипције семитских речи. Четврто, ускладити тврдњу о обухвату корпуса и број „11“ с изричитим приказом прегледаног и изостављеног, и обележити прелазе с дијахроне на канонско-патристичку раван. Пето, унети коментар Jacob у попис и обавити пажљиву коректуру апаратских, библијских и историографских омашки. Уз ту врсту редакције, која у највећем делу не тражи ново истраживање него доследно спровођење већ започетог, ова дисертација остаје вредан и употребљив допринос, чији би упоредно-антрополошки увиди имали шта да кажу и библисти и асириологу изван уже теме.

Литература

Предмет осврта

Божовић, Ненад З., *Књига Постања 2, 4б – 3, 24 у светлу акадске литературе* [докторска дисертација]. Православни богословски факултет Универзитета у Београду, 2017. (НаРДуС.)

Реферат Стручне комисије за преглед и оцену докторске дисертације Ненада З. Божовића, Православни богословски факултет Универзитета у Београду, Београд, 02.10.2017.

Методологија егзегезе

Barton, J., *Reading the Old Testament: Method in Biblical Study*, rev. and enl. ed., Louisville: Westminster John Knox, 1996.

Becker, U., *Exegese des Alten Testaments. Ein Methoden- und Arbeitsbuch*, 3. Aufl., UTB 2664, Tübingen: Mohr Siebeck, 2011.

Booth, W. C. – Colomb, G. G. – Williams, J. M., *The Craft of Research*, 3rd ed., Chicago: University of Chicago Press, 2008.

Steck, O. H., *Exegese des Alten Testaments. Leitfaden der Methodik*, 14. Aufl., Neukirchen-Vluyn: Neukirchener, 1999.

Компаративни метод (Стари завет и стари Оријент)

Hallo, W. W., „Compare and Contrast: The Contextual Approach to Biblical Literature“, у: W. W. Hallo – B. W. Jones – G. L. Mattingly (ур.), *The Bible in the Light of Cuneiform Literature: Scripture in Context III*, ANETS 8, Lewiston: Mellen, 1990, 1–30.

Malul, M., *The Comparative Method in Ancient Near Eastern and Biblical Legal Studies*, AOAT 227, Kevelaer: Butzon & Bercker / Neukirchen-Vluyn: Neukirchener, 1990.

Sandmel, S., „Parallelomania“, *Journal of Biblical Literature* 81/1 (1962) 1–13.

Talmon, S., „The ‚Comparative Method‘ in Biblical Interpretation — Principles and Problems“, у: *Congress Volume: Göttingen 1977*, VTSup 29, Leiden: Brill, 1978, 320–356.

Асириологија: критичка издања

George, A. R., *The Babylonian Gilgamesh Epic: Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts*, 2 vols, Oxford: Oxford University Press, 2003.

Lambert, W. G., *Babylonian Creation Myths*, MC 16, Winona Lake: Eisenbrauns, 2013.

Lambert, W. G. – Millard, A. R., *Atra-ḫasīs: The Babylonian Story of the Flood*, Oxford: Clarendon Press, 1969.

Научни апарат, стил и правопис

Акт о уређивању научних часописа, Београд: Министарство за науку и технолошки развој РС, 09.07.2009 (Ев. бр. 110-00-17/2009-01).

ISO 690:2010, *Information and documentation — Guidelines for bibliographic references and citations to information resources*, Geneva: ISO, 2010.

Правопис српскога језика, измењено и допуњено (екавско) издање, Нови Сад: Матица српска, 2010.

The Chicago Manual of Style, 16th ed., Chicago: University of Chicago Press, 2010.

The SBL Handbook of Style: For Biblical Studies and Related Disciplines, 2nd ed., Atlanta: SBL Press, 2014.

Универзитетски оквир (важећи 2016 – септембар 2017)

Правилник о докторским студијама на Универзитету у Београду, „Гласник Универзитета у Београду“ бр. 191, 24.05.2016 (чл. 34, 38).